

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2024]

Serap KARAKILIÇ AKI

<https://orcid.org/0000-0002-3327-4492>

Dr. Öğr. Üyesi

serap.aki@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

<https://ror.org/05mskc574>

Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanılan 'dölek' Kelimesi Üzerine

On the Word 'dölek' Used in Turkey Turkish Dialects

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 16.10.2024

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 12.12.2024

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2024

Atf | *Citation*

Karakılıç Akı, S. (2024). Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanılan dölek Kelimesi Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(3), 1667-1678. <https://doi.org/10.34083/akaded.1568161>

Karakılıç Akı, S. (2024). On the Word dölek Used in Turkey Turkish Dialects. *Journal of Academic Language and Literature*, 8(3), 1667-1678. <https://doi.org/10.34083/akaded.1568161>

Makale Bilgisi | *Article Information*

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Katkı Oranı Beyanı <i>Author Contributions</i>	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir <i>Author's contribution rates to the study are equal.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı <i>Yes - iThenticate</i>
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright&License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır <i>Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© Serap KARAKILIÇ AKI | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

Etimoloji, herhangi bir kelimenin kaynağını bilimsel ölçütleri esas alarak yapı ve anlam bakımından inceleyen dil bilimi dalıdır. Türkoloji için de önemli çalışma alanlarından olan etimoloji sayesinde Türk dilinin söz varlığına ait pek çok kelimenin kökeni aydınlatılmıştır. Bu çalışmanın konusu standart Türkçede kullanılmayan ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın biçimde kullanılan ve ‘düz, engebesiz arazi; uslu, terbiyeli, ağırbaşlı (kimse)’ gibi anlamlara gelen *dölek* kelimesinin kökeninin incelenmesidir. Türkiye Türkçesinin pek çok ağız bölgesinde kullanıldığı tespit edilen kelime için *Derleme Sözlüğü*’nde bir hayli anlam sıralanmıştır. Bu araştırmanın sınırları içerisindeki *dölek* kelimesinde ‘düz yer, düzlük alan vb.’ gibi temel bir anlama bağlı ‘uysal, mütevazi, uslu vb.’ şeklinde genişlemiş metaforik anlam dallanmaları bulunduğu düşünülmektedir. Art ve eş zamanlı dil bilgisi yöntemlerinden yararlanan bu çalışmada, kelimenin geçmişten günümüze kazandığı anlamlar fonetik-semantik ilişki göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş ve yapısı çözümlenmeye çalışılmıştır. İlk bakışta *döl* ismine +Ak isimden isim yapım ekinin eklenmesi ile oluşmuş bir kelime görüntüsü vermesine rağmen, *dölek* kelimesinin “soy, nesil, zürriyet; yavru” vb. anlamlara gelen *döl/töl* kelimesi ile semantik bir ilişkisi bulunmamaktadır. Çalışmada, kök-gövde arasındaki semantik bağ göz önünde bulundurularak kelimenin *tüz* “düz” ismine +le- isimden fiil ve -k fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş ve *tüzlek>tülek>tölek>dölek* şeklinde tarihî bir seyir izlemiş olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, dölek, Türkiye Türkçesi ağızları, semantik, etimoloji.

Abstract

Etymology is a branch of linguistics that examines the origin of any word in terms of its structure and meaning based on scientific criteria. Etymology, which is also an important field of study in Turkology, has helped to illuminate the origins of many words in the vocabulary of the Turkish language. The subject of this study is the investigation of the origin of the word dölek, which is not used in standard Turkish but is widely used in the dialects of Turkey Turkish, with meanings such as "flat, even land; well-behaved, polite, dignified (person)." The word has been identified in many dialect regions of Turkey Turkish, and numerous meanings are listed for it in the Derleme Sözlüğü. Within the scope of this research, it is considered that the word dölek has metaphorical semantic branches that have expanded from a basic meaning such as "flat place, plain area" to "docile, humble, well-behaved," and similar meanings. In this study, which utilizes both diachronic and synchronic linguistic methods, the meanings the word has acquired over time have been evaluated considering the phonetic-semantic relationship, and its structure has been analyzed. Although at first glance it appears to be formed by adding the noun-to-noun derivation suffix +Ak to the word döl, the word dölek does not have a semantic relationship with the word döl/töl, which means "lineage, progeny, offspring," etc. The study concluded that, considering the semantic connection between the root and the stem, the word may have originated from the noun tüz meaning "flat," with the addition of the suffix +le- (a noun-to-verb derivational suffix) and then the suffix -k (a verb-to-noun derivational suffix), following a historical progression from tüzlek to tülek, tölek, and finally dölek.

Keywords: Turkish language, dölek, dialects of Turkey Turkish, semantics, etymology.

Giriş

Etimoloji, herhangi bir kelimenin kaynağını bilimsel ölçütleri esas alarak yapı ve anlam bakımından inceleyen dil bilimi dalıdır. Türkoloji için de önemli çalışma alanlarından olan etimoloji sayesinde Türk dilinin söz varlığına ait pek çok kelimenin kökeni aydınlatılmıştır. Bu çalışmada da Anadolu ağzlarında daha çok 'dölek durmak' deyimini içerisindeki kullanımıyla bilinen *dölek* kelimesinin kökeni ve anlam dallanmaları hakkında çeşitli tespitler ortaya konulacaktır.

Güncel Türkçe Sözlük'te 'ağzlardan' kaydı düşülen kelimeye '1. ağırbaşlı, uslu, ağır davranışlı olan, 2. düz, engebesiz olan (toprak parçası)' (GTS) şeklinde iki farklı anlam verilmiştir.

Türkiye Türkçesi ağzlarının söz varlığı açısından temel başvuru kaynağı olan *Derleme Sözlüğü*'nde ise *dölek* kelimesi için '(I) 1. Düz, engebesiz arazi, tepenin eteği. (-Isparta, Homa *Çivril -Denizli, -Aydın, -Manisa ve çevresi, -Balıkesir, -Kütahya, -Eskişehir, Özbek *Şabanözü -Çankırı, Çıkrık *Mecitözü, Yekbaş *Sungurlu, Ovasaray -Çorum, *Merzifon köyleri -Amasya, Öteyüz, *Gölköy -Ordu, Bandula *Kelkit -Gümüşhane, Beşiri -Mardin, Polat *Akçadağ -Malatya, Tombak, Kitz, Bozhüyük, Önsen, B. Kızılcık, Çağılhan, *Afşin -Maraş, Çepni, Karözü *Gemerek, *Gürün, *Kangal -Sivas, Cumafakılı *Sorgun, Topaç, Derbent, Yenikişla *Boğazlıyan -Yozgat, -Ankara ilçe ve köyleri, Sadık *Mucur, Hacıbektaş, Şeydin *Avanos -Kırşehir, -Kayseri ilçe ve köyleri, Zile, *Ürgüp -Nevşehir, Eskigümüş *Bor -Niğde, -Konya ilçe ve köyleri, Faydalı *Kozan, Erzin, İncirlik, *Kadirli -Adana, Civanyaylağı, Yapıntı *Mut, *Silifke -İçel), 2. Kıvrıntısız, düz yol. (Özbek *Şabanözü -Çankırı, Cumafakılı *Sorgun, Derbent -Yozgat, Çavundur *Balâ, *Haymana köyleri -Ankara, *Bor -Niğde, *Ereğli, *Ermenek -Konya, *Kozan -Adana), 3. Tarlanın düz ve verimli kısmı. (-Manisa ve çevresi, *Merzifon ve köyleri -Amasya, Çavuşçu *Ilgın, Sorkun *Bozkır -Konya), 4. Ekilen domates, biber, patlıcan fidelerinin kolay sulanması için kıvrıntılı olarak hazırlanan yer. (Kemaliye *Alaşehir -Manisa); (II) 1. Uslu, terbiyeli, ağırbaşlı (kimse). (*Sandıklı köyleri -Afyon, Yılanlı *Eğridir -Isparta, -Balıkesir, -Kütahya, *Gerede -Bolu, -İstanbul, *İskilip -Çorum, *Niksar -Tokat, *Ünye -Ordu, *Şebinkarahisar -Giresun, -Trabzon, Beşiri -Mardin, -Malatya, *Afşin -Maraş,-Yozgat, -Ankara ilçe ve köyleri, Temürlü, Şeydin *Avanos, -Kırşehir, Hisarcık, Afşar ve Türkmen aşiretleri *Pınarbaşı, Osmancık, Bürüngüz, Bakırdağı, Çataloluk *Develi, Elbaşı *Bünyan -Kayseri, -Nevşehir, *Bor, -Niğde, Kayalı, Derle, Ayrancı *Ereğli, *Ermenek, *Karaman -Konya, Ayran *Bahçe, *Pozantı çevresi -Adana, *Tarsus, *Mut köyleri, *Mersin -İçel, Bağyaka, Kumluca, Kale *Finike -Antalya, *Fethiye -Muğla), 2. Uyanık, dikkatli. (*Gürün -Sivas), 3. Uysal. (-Çorum), 4. Eli işe yatkın. (-Çorum), 5. İçinden pazarlıklı. (-Kütahya), 6. Dürüst, ciddi, mert. (Yekbaş *Sungurlu -Çorum, *Elbistan -Maraş, -Sivas, *Şereflikoçhisar -Ankara, Sadık -Kırşehir, Dadağı *İncesu -Kayseri, *Bor, -Niğde, *Ereğli, *Aksaray, Kılbasan, -Konya, Faydalı *Kozan, Erzin -Adana, Civanyaylağı *Mersin -İçel), 7. Yaşı kırkı geçen kimse. (-Ankara), (III) 1. Güzel, iyi. (Sorhun *Niksar -Tokat, -Kayseri, Aşağıtuzlukçu *Akşehir -Konya), 2. Doğru, düzgün. Çağlayan -Bursa, *İzmit -Kocaeli, -Maraş,

Yeniköy *Balâ, Kılıçlar –Ankara, Şeydin *Avanos –Kırşehir, -Kayseri, -Nevşehir, Esgigümüş, *Bor –Niğde, -Konya ilçe ve köyleri, Şerefler, Karaçalı –Muğla), (IV) 1. Boyu posu güzel olan (kimse). (-Konya), 2. Orta yaşlı (kimse). (-Ankara), (V) Yedek (yiyecek): *Belki akşama varamayız dölek azık al.* (*Cebelibereket –Adana), (VI) [-> dülek (I) -1]. (VII) Toprakta yapılmış tencere, güveç. (Bahçebaşı –Tokat, -Kars, -Erzurum), (VIII) Bit. (Sirkeli –Ankara), (IX) 1. Irmak ve çayların yavaş akıntıları. (Dere-Tokat), 2. Yağmur sularının düz bir yerde birikerek yaptığı göl. (-Ankara), (X) Çok ürün veren. (Kayseri ve çevresi), [dölek (VI)] kavun, iyi cins kavun. (-Ankara ve çevresi)’ (DS) şeklinde on farklı anlam sıralanmıştır. Ayrıca *Sözlük*’ün 1982 yılındaki Ek-1/12. cildine ‘1. düz, düzgün, doğru. (Yozgat, Ankara, Afşar Kayseri, Ulukışla *Bor Niğde), 2. uslu. (Yozgat, Karapınar Konya)’ (DS) anlamları ilave edilmiştir.

Ayrıca müstakil ağzı araştırmalarından *Malatya İli Ağzları* adlı çalışmada kelime *dölek* biçiminde ‘1. elverişli, uygun 2. kalıcı 3. güven içinde’ anlamlarında (Gülseren, 2000, s. 398); *Adana ve Osmaniye İlleri Ağzları*’nda *dölek* biçiminde ve ‘1. düzlük 2. doğru, dürüst’ anlamlarında (Yıldırım, 2022, s. 466); *Kırşehir ve Yöresi Ağzları*’nda ise *dölek/döleg* biçiminde ‘düz, geniş arazi; mec. akıllı, uslu’ anlamlarında (Günşen, 2019, s. 477) tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere kelime Anadolu ağzlarının pek çok bölgesinde kullanılmaktadır. Ancak verilerden de anlaşılacağı üzere birbirinden farklı anlamlara gelen birden fazla *dölek* kelimesi bulunmaktadır. Bu araştırmanın kapsamı ‘düz alan, düzlük; uysal, sakin, mütevazi vb.’ anlamlara gelen *dölek* kelimesi ile sınırlıdır. Bu sebeple öncelikle *dölek* kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçim ve anlamları tespit edilecek, daha sonra kelimenin kökeni hakkındaki değerlendirmelere yer verilecektir.

1. *dölek* Kelimesinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Durumu

İlk izlerine Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanan kelimenin EUES’de *töläk/Töläk* şeklinde ve ‘rahat, huzur’ (Wilkens, 2021, s. 737), DUİS (Tezcan, 1974, s. 102)’de yine *töläk* şeklinde ‘sakin, huzurlu’ anlamında yer aldığı görülmektedir. Kelimenin EUES (Wilkens, 2021, s. 737), EUTS (Caferoğlu, 2011, s. 249) ve DUİS (Tezcan, 1974, s. 102)’de ‘özel isim’ olarak kullanıldığı da kaydedilmiştir. Daha sonra Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *tölek* ‘gönlü rahat ve sakin, aldırıssız’ (Ercilasun&Akkoyunlu, 2014, s. 895), TİKT’te *tölek* ‘durgun, sakin’ (Ata, 2004, s. 686) kullanımları görülür. Kelime Harezmi-Kıpçak Türkçesi metinlerinden NF (Ata, 1998, s. 431), KE (Ata, 1997, s. 644) ve MM (Toparlı&Argunşah, 2015, s. 264)’de *tölek* ‘sakin, ağırbaşlı’, İML (Taymas, 1934, s. 77)’de *tölek* ‘1. sükûn, barışıklık 2. sakin, rahat adam’ olarak tespit edilirken KTS (Toparlı vd., 2007, s. 282), KE (Ata, 1997, s. 644), ME (Yüce, 1993, s. 189), İM (Toparlı, 1992, s. 609)’de yapım ekiyle genişlemiş şekli olan *töleklük* ‘ağırbaşlılık’ biçimiyle de yer almıştır. Çağatay Türkçesinde *tölek* ‘1. zarar, ödemeler, borç ödeme 2. yavaş’ (Ünlü, 2013, s. 1153); Eski Anadolu Türkçesinde ise *dölek* ~ *tölek* ‘1. sabit, berkarar, baki. 2. mutemet, dürüst. 3. sükûn ve asayiş içinde. 4. temkinli. 5. sakin ve itaatli. 6. elverişli, uygun’ (TS) kullanımları görülür.

Tarihî Türk lehçelerinde *tölek~dölek* şeklinde ve çoğunlukla 'sakin, rahat' vb. anlamlarında tespit edilen kelimenin çağdaş Türk lehçelerinin tamamında izlerini takip edebilmek mümkün değildir. Çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesi ağzlarında *dölek~döleg~dülek* biçimlerinde varlığını sürdüren kelimenin yaygın bir anlam alanına sahip olduğu görülmüştür. Ancak DS'de tespit edilen anlamlar incelendiğinde bu kelimelerin tamamının ortak bir kökten gelen *dölek* kelimesi ile ilişkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. DS'ye kaydedilen söz konusu anlamlar arasında bu araştırmanın sınırları içerisindeki 'düz alan, engebesiz yer' ve bu anlama bağlı olarak geliştiği düşünülen 'uysal, mütevazi, sakin vb.' metaforik anlamları bulunan *dölek* kelimesiyle ortak bir kökten geldiği düşünülenleri '1. düz, engebesiz arazi, tepenin eteği; 2. kıvrıntısız, düz yol; 3. tarlanın düz ve verimli kısmı; 4. ekilen domates, biber, patlıcan fidelerinin kolay sulanması için kıvrıntılı olarak hazırlanan yer; 5. uslu, terbiyeli, ağırbaşlı (kimse); 6. uyanık, dikkatli; 7. uysal; 8. eli işe yatkın; 9. dürüst, ciddi, mert; 10. yaşı kırkı geçen kimse; 11. güzel, iyi; 12. doğru, düzgün; 13. boyu posu güzel olan (kimse); 14. orta yaşlı (kimse); 15. topraktan yapılmış tencere, güveç; 16. ırmak ve çayların yavaş akıntuları; 17. yağmur sularının düz bir yerde birikerek yaptığı göl.' olarak tespit edilmiştir. DS'de '1. yedek (yiyecek); 2. kavun, iyi cins kavun; 3. bit; 4. çok ürün veren' olarak verilen anlamların başka kök veya köklerden gelen *dölek* kelimeleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca kelimenin aynı kökten gelmiş olması kuvvetle muhtemel *dölekleme* 'düzlemek'; *dölekleşmek* '1. uslanmak, 2. yerleşip rahata kavuşmak, 3. düzleşmek'; *dölendirmek* '1. bozulmuş bir şeyi düzeltmek, düzene koymak, 2. doğrultmak, 3. yatıştırmak'; *dölenmek* '1. bir yere düzgün şekilde yerleşmek, 2. bozulmuş bir şey düzelmek, iyileşmek, 3. yatışmak, yolda rahat ve uslu durmaya alışmak, 4. bir hayvan sürüsü bir yere düzenli olarak dağılmak'; *dölertmek* 'düzeltmek, tesviye etmek'; *döleşmek* '1. düzelmek, yoluna girmek, 2. hasta olan bir kimse tekrar sağlığını kazanmak, 3. uyuşmak, anlaşmak, 4. rahat etmek, 5. dengede durmak, yerleşmek'; *döleştirmek* 'düzeltmek'; *dölet* 'düz'; *döletmek* 'düzeltmek, yoluna koymak' gibi türemiş şekillerinin bulunduğu ve *dölek basmak* 'tökezlememek, düşmemek için dikkatle basmak'; *dölek durmak* 'uslu durmak, terbiyesizlik etmemek'; *dölekleli döşekli* 'ağırbaşlı, olgun, temkinli'; *dölenip döşenmek* '1. olgunlaşarak uslanmak, 2. rahat ve huzura kavuşmak' (DS) deyim ve ikilemelerinin içerisinde de kullanıldığı anlaşılmıştır.

Kelimenin yaşayan Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesi ağzlarından başka Çuvaş Türkçesinde *tülek* biçiminde ve '1. yavaş, sessiz, sakin, durgun, kendi halinde, 2. sükûnet, dinginlik, rahat, huzur, sessizlik, 3. yavaş sesle, yavaşça, sakin sakin, uslu uslu' (Bayram, 2007, s. 260) anlamlarında kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca lehçede kelimenin *tüleklen-* 'sessizleşmek, sakinleşmek, durgunlaşmak, dinginleşmek' (Bayram, 2007, s. 260) ve *tülekli* 'yavaş, sessiz, sakin, durgun, kendi halinde, uslu' (Bayram, 2007, s. 260) şeklinde türemiş biçimleri de bulunmaktadır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurtçada da kelime *tülek* biçiminde ve 'ağır mizaçlı, sakin tabiatlı' anlamında (Özşahin, 2023, s. 653) bulunmaktadır. Aynı lehçede *tüle-* 'ödemek, borcunu vermek, para vermek'; *töle-* ise 'tüy dökmek, derisi soyulmak' anlamındadır (Özşahin, 2023, s. 632). Tuvacada ise *töle-* 'ödemek' (Arıkoğlu&Tosun, 2024, s. 600) ve *tüle-* 'tüy atmak,

tüy dökmek' (Arıkoğlu&Tosun, 2024, s. 607) anlamlarına gelen fiiller dışında '1. ağırbaşlı, vakarlı, değerli, kıymetli, hürmetli. 2. layıkıyla, gereğince gereği gibi, ağırbaşlılıkla' anlamlarına gelen *töleptig* (Arıkoğlu&Tosun, 2024, s. 600) kelimesi bulunduğu tespit edilmiştir. Gülensoy (2007, s. 302)'un Kırgızcada *tülük* biçiminde yaşadığını ifade ettiği kelime, lehçede 'çeşit, cins, tür' anlamında kullanılmaktadır (Arıkoğlu vd., 2023, s. 2221). Ayrıca Kırgızcada 'tülemek, tüy değiştirmek' anlamında kullanılan *tülö-* (Arıkoğlu vd., 2023, s. 2221), 'ödemek, bir alışverişte alınan şeyin karşılığını alacaklıya vermek' anlamındaki *tölö-* (Arıkoğlu vd., 2023, s. 2179) ve 'yavrulamak' anlamındaki *töldö-* (Arıkoğlu vd., 2023, s. 2179) fiilleri dışında bir *töle-* fiili veya *tölek/dölek* kelimesi bulunmamaktadır.

Clauson'un Moğolcadan ödünçleme olabileceğini ifade ettiği *töle-* '(borcunu) ödemek' ile 'tüy dökmek' (Clauson, 1972, s. 537) anlamındaki *töle-* pek çok lehçede varlığını sürdürmektedir. Ancak taranan lehçe sözlüklerinin hiçbirinde 'düz yer; sakin, ağırbaşlı vb.' anlamlara gelen ve Clauson'un (1972, s. 498) da dikkat çektiği 'üçüncü bir *töle-/tüle-* fiilinin varlığına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır.

2. *dölek* Kelimesinin Etimolojisi

dölek kelimesine yer veren Türkçenin çeşitli etimoloji sözlüklerinde ortaya konulan görüşler, kelimenin kökeninden çok tarihi ve çağdaş lehçelerde sahip olduğu anlamlara odaklanmıştır. Söz konusu kaynaklarda *dölek~tölek* kelimesiyle ilgili yapılan tespitler şu şekildedir:

Clauson (1972), EDPT'de kelime için '*tölek (d-)* sakin, ağırbaşlı, sessiz vb.' açıklamasını yaptıktan sonra muhtemelen sadece Güney-batı Anadolu ağızlarında *dölek* şeklinde ve aynı anlamda yaşadığını, ayrıca *dölet-*, *dölen-*, *dölendir-*, *döleş-* fiillerinin kelime ile ilişkili olduğunu ifade eder. Kelimenin kökeni için ise sadece '*töle-* (d-) kökünden türemiş bir tür isim' açıklamasını yapar. Ayrıca kelimenin, daha önce madde başı yaptığı ve Kaşgarlı'da yalnızca bir defa geçen 'koy töledi/koyun kuzuladı' örneğiyle verdiği *töle-1* ile 'borcunu geri ödemek' anlamındaki *töle-2* kelimelerinden farklı bir kelime olduğuna işaret eder. Daha sonra kelimenin tarihi Türk lehçelerindeki kullanımlarını örneklendirir (Clauson, 1972, s. 492, 498).

Räsänän (1969), VEWT'de Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesinde *tüläk* biçiminde ve 'mütevazi' anlamında kullanılan kelimenin, Çuvaşça'ya *tüläk* 'sessiz, sakin, uysal' şeklinde geçtiğini ifade eder. Kelimenin kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmaz. Räsänän ayrıca Osmanlıcada 'sığınak, barınma, tavuk kümesi' anlamlarına gelen bir başka *tüläk* kelimesinin etimolojisini '< ? tün-lä-k' şeklinde yaparak kelimenin *tün* kökünden türemiş olabileceği ihtimalini, yine Osmanlıcadaki *tünäk*, *dünäk* kelimelerine gönderme yaparak ortaya koymuştur. Ancak 'sessiz, sakin, uysal' anlamlarını verdiği *tüläk* kelimesinin kökeni için herhangi bir açıklama yapmamıştır (Räsänän, 1969, s. 504).

Nadelyaev vd. (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*'da iki farklı *töläk* kelimesi madde başı yapılmıştır. Bunlardan ilkinin Kaşgarlı'ya gönderme yapılarak 'hareketsiz, sakin',

ikincisinin ise Malov referans gösterilerek özel isim olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir (Nadelyaev vd., 1969, s. 579).

Doerfer (1965), TMEN'de sadece 'geri ödemek' ve 'tüy dökmek' anlamındaki *töläk/tüläk* kelimelerine yer vermiştir. *Sözlük*'te 'düz yer; sakin, sessiz, uysal' vb. anlamlara gelen bir *tölek~dölek* kelimesi bulunmamaktadır (Doerfer, 1965, s. 631, 632).

Erdal (1991), OTWF'de *töläk* kelimesine 'sakin, sessiz' anlamını verdikten sonra, kelimenin *Divânü Lügât-it-Türk*'te geçtiğini ve Oğuzlara ait olduğunu söylemiştir. Soyut bir anlam taşıyan ancak bir sıfat olmayan kelimenin sonundaki ekin, köken eşdeğeri olarak (-X)g eki ile ilişkili olabileceğini ifade etmiştir. *töläk*'ten türeyen *töläklän*-kelimesine de gönderme yaptıktan sonra, kelimenin kökünün bulunmadığını ancak Anadolu Türkçesi ve Orta Türkçede 'sakinleş-' anlamında *tölä-* fiilinin mevcut olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca *töläk*'in -g ile değil, Anadolu Türkçesinde aynı anlama gelen *dölek*'ten dolayı -k ile bittiğini de sözlerine ilave etmiştir (Erdal, 1991, s. 248-249).

Tietze (2016), TETTL'de üç farklı *dölek* kelimesini madde başı yapmıştır. Bunlardan ilki için Anadolu ağızları kısaltmasıyla *Derleme* ve *Tarama Sözlüğü* ile Dankoff'a gönderme yapmış, 'uslu, ağırbaşlı' anlamını verdiği kelimenin arkaik biçimi *tölek*'e Clauson ve Erdal'ı tanık göstermiştir. Kelimenin kökenine dair bir analiz yapmamakla birlikte sonundaki -(ı)k'nin fiilden sıfat türeten ek olduğunu belirtmiştir. Tietze aynı maddede *dölek dur-* deyimini 'uslu durmak, dek durmak' anlamıyla vermiştir. Tietze ikinci bir *dölek/dülek* kelimesini 'düz arazi, düzlük; tepe eteği' anlamıyla madde başı yapmış, bu kelimenin de *dölek I* gibi **döle-* fiilinden türediğini ifade etmiştir. Ayrıca *dölen-* 'bir yere doğru yönelmek', *döleş-* 'düzelmek, yoluna girmek' fiilleri ile ilişkili olduğunu ve buradaki *dölek* kelimesinin fiilden yer ismi yapan -ek ekiyle kurulduğunu söylemiştir. Madde başı yaptığı üçüncü *dölek* için '(eski gemici tabirlerinden) direk tepesindeki tarassut yeri' şeklinde açıkladığı *dülek I* kelimesine gönderme yapmıştır (Tietze, 2016, s. 477, 513).

Gülensoy (2007), KBS'de sözcüğe 'ağırbaşlı, uslu, sakin' anlamını vermiştir. Orta Türkçede sözcüğün **tölek* şeklinde ve 'gönlü sakin kişi' anlamında, EAT'de ise *dölek* biçiminde kullanıldığını ortaya koymuştur. Sözcüğün kökeni için <tö:l+(e)k> açıklamasını yapmıştır. Ayrıca kelimenin çağdaş lehçelerden Kırgızcada *tülük* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir (Gülensoy, 2007 s. 302). Kelimeyi *tölek* maddesinde de ele almış ve kelimenin halk ağzında '1. kurnaz, açığız, düzenci 2. saygın (kimse) 3. alıngan, kuşku 4. korkak' anlamlarıyla yaşadığını ifade etmiştir. Kelimenin kökenini burada da *töl* isminden getirerek <*töl+(e)k> notunu düşmüştür. Anadolu ağzlarındaki *tölep*, *tölleş-*, *töllü*, *tölüne gel-*, *tölüp* ifadelerinin de *töl* kökünden geldiğini belirtmiştir. Aynı sözlükte *töl* kelimesine verdiği anlamlar ise '1. güç, kuvvet, erk; 2. çocuk' şeklindedir (Gülensoy, 2007, s. 926).

Paçacıoğlu (2016), TSD'de iki ayrı *tölek* kelimesinden ilkinin *Divânü Lügât-it-Türk*, *Kısâsü'l-Enbiyâ*, *Tarama Sözlüğü*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Old Turkic Word Formation* gibi eserlerde 'gönlü sakin kişi', ikincisinin *Tarama Sözlüğü*'nde 'kararlı; uygun; usta, kurnaz;

dürüst' anlamlarında kullanıldığını ve her ikisinin de -k+ fiilden isim yapma ekiyle türetildiğini belirtir (Paçacıoğlu, 2016, s. 576). Paçacıoğlu ayrıca dört ayrı *dölek* kelimesini madde başı yapmıştır. Bunlardan 'kavun; bostan bozumu' anlamına gelen kelimeyi *düglek* kelimesine göndermiştir. Çeşitli eserlerden tespit ettiği 'elverişli; usta'; 'borç, ödünç' ve 'sabit, daimi, uslu, uysal, kararlı, rahat, dürüst' anlamlarına gelen *dölek* kelimelerini de *tölek* kelimesine göndermiştir (Paçacıoğlu, 2016, s. 177).

Aksoyak (2005), *dölek* kelimesi hakkında yaptığı değerlendirmede kelimenin etimolojisine değinmemiş, TS ve DS'deki anlamlarından bahsetmiştir (Aksoyak, 2005).

Görüldüğü üzere *dölek~tölek* kelimesine yer veren Türkçenin çeşitli etimoloji sözlüklerinde birbirinden çok da farklı olmayan açıklamalar yer almaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı kelimenin etimolojisinden çok anlamına ve kullanıldığı dönemlere yer vermiştir. Bunun için de büyük bir çoğunluğu ilk referans olarak DLT'yi göstermiştir. Söz konusu kaynakların pek çoğunda birbirinden farklı anlamlara gelen birden fazla *töle-* fiilinin varlığı ihtimali göz önünde bulundurularak *dölek~tölek* kelimesinin *töle-* fiilinden türemiş bir isim olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda görüş bildiren ilk kaynak EDPT'dir. Clauson (1972), kelimenin 'borcunu geri ödemek' ve 'yavrlamak' anlamlarına gelen iki farklı *töle-* fiilinden farklı bir *töle-* kökünden geldiğini ifade etmiştir. Daha sonra OTWF (Erdal, 1991, s. 248-249), TETTL (Tietze, 2016, s. 477) ve TSD (Paçacıoğlu, 2016, s. 576)'de de kelimenin *töle-* fiilinden türediği belirtilmiştir. Ancak kaynaklarda *töle-* fiilinin kökenine ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır. Gülensoy (2007), kelime için <tö:l+(e)k gelişimini öngörmekle birlikte '1. güç, kuvvet, erk; 2. çocuk' açıklamasıyla madde başı yaptığı *töl* ismi ile *tölek~dölek* kelimesi arasında semantik bir ilişki kuramamıştır (Gülensoy, 2007 s. 302, 926).

Tüm bu görüşler ile kelimenin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımları gözden geçirildiğinde Türkçede farklı köklerden gelen birden fazla *töle-~tüle-* fiilinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın konusu olan *dölek* kelimesinin hangi kökten geldiğinin tespiti için kök-gövde arasındaki semantik bağlantıya dikkat çekmek gerekmektedir. İlk bakışta *döl* kelimesine +e isimden fiil ve -k+ fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuş bir kelime gibi görüne de 'soy sop, yavru' vb. anlamlara gelen *döl* kelimesi ile 'düzlük yer; sakin, uslu, ağırbaşlı' gibi anlamları bulunan *dölek* kelimesi arasında semantik bir ilişki yoktur. Kelime bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında 'düzlük yer, düz alan' biçimindeki gerçek anlamı dışında 'ağırbaşlı, sakin, uysal vs.' şeklindeki metaforik ve bu çerçevede gelişmiş diğer anlam dallanmalarıyla da kullanılmaktadır. Bu kullanımdan hareketle kelimenin 'doğru, kıvrımı olmayan' anlamındaki *tüz/düz* isminden türemiş olması muhtemel görünmektedir. Zira kelimenin kök anlamı, *dölek* kelimesinin bugün kullanılan 'ağırbaşlı, uslu, mütevazi, sakin vs.' şeklindeki metaforik anlamlarına da uygun düşmektedir. Ayrıca *tüz* kelimesine bilinen anlamları dışında 'sakin' karşılığını da veren Gabain (2000, s. 303)'den başka DES'deki '*tüz baz qil-sakinleştirmek, yatıştırmak, dindirmek*' (Nadelyaev vd., 1969, s. 602) ve EUES'deki '*tüz köñül* 'Gleichmut, Abgeklärtheit, Gelassenheit||soğukkanlılık, aldırışsızlık, sakinlik'; *tüz*

köñüllüg 'einmütig, gleichmütig, abge- klärt, harmonisch, gelassen||hemfikir, müttefik, sakin, uyumlu, ahenkli, soğukkanlı' (Wilkens, 2021 s. 779) gibi ifadeler *tüz*'ün 'sakin, sakinlik, uysal, soğukkanlı' vb. anlamlara gelen yapıların içerisinde de kullanıldığını göstermektedir. Bu da kelimenin *tüz/düz* kökünden türemiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

tüz/düz isim kökünden türediği düşünülen kelimenin, kökten gövdeye geçişi sağlayan eklerinden ilki Türkçenin en işlek isimden fiil yapma eklerinden olan +IA-'dır. Bu birleşme sonucunda 'düzlemek, düzleşmek, düz duruma gelmek/getirmek' gibi anlamlara gelen *tüzle-/düzle-* fiili meydana gelmiş olmalıdır. Daha sonra da *tüzle-* fiilinin, Türkçenin başlangıcından beri işlek biçimde kullanılan fiilden isim yapma eklerinden -k+'yi alarak 'düz duruma gelmiş olan, düzleşmiş, düz' vb. anlamlara gelen *tüzlek/düzlek* biçimine dönüşmüş olması muhtemeldir. Bunun neticesinde de kelime zamanla uğradığı çeşitli fonetik olaylarla *tölek/dölek* biçimine dönüşmüştür, denebilir. Bu durumda kelimenin etimolojik gelişimi *dölek<tölek<tülek<tüzlek* şeklinde gösterilebilir.

Sonuç

Bu çalışma Anadolu ağızlarında daha çok 'dölek durmak' deyimini içerisindeki kullanımıyla bilinen *dölek* kelimesinin kökeni ve anlam dallanmaları hakkında çeşitli tespitler ortaya koymaktadır. Bunun için öncelikle kelimenin, Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerde aldığı biçim ve anlamları belirlenmiştir. Daha sonra Türk dilinin çeşitli etimoloji sözlüklerinde kelime hakkında yapılan değerlendirmeler incelenmiştir. İnceleme sonucunda, kelimenin kökenine ilişkin tatmin edici bir bilgi sunmayan çoğu çalışmada köken bilgisinin *töle-* ile sınırlı olduğu görülmüştür. Ayrıca farklı anlam ailelerine mensup, birden fazla *töle-/tüle-* fiili bulunduğu da tespit edilmiştir.

Bugün Anadolu ağızlarının pek çok bölgesinde kullanılan, ancak birbirinden farklı anlamlara gelen birden fazla *dölek* kelimesi bulunmaktadır. Bu araştırmanın sınırları içerisindeki *dölek* kelimesinde 'düz yer, düzlük alan vb.' gibi temel bir anlama bağlı 'uysal, mütevazi, uslu vb.' şeklinde gelişmiş olabilecek metaforik anlam dallanmaları bulunduğu düşünülmektedir. Söz konusu semantik bağlantı göz önünde bulundurularak kelimenin, *tüz/düz* ismine +le- isimden fiil ve -k+ fiilden isim yapma eklerinin getirilmesiyle meydana geldiği düşünülmektedir. Bu durumda kelimenin *dölek<tölek<tülek<tüzlek* şeklinde bir seyir izlediği söylenebilir. Kelimenin çok erken dönemlerde *tüzlek* şeklinde olduğu ancak uğradığı ses kaybı, kaynaklarda ifade edilen '(borcunu) geri ödemek; kuzulamak, yavrulamak ve tüy dökmek' anlamlarındaki diğer *tölek/tülek* kelimelerine anoloji ile *tölek* biçimine gelmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Çünkü *dölek*'in ne 'dölemek, yavrulamak' anlamındaki *töle-/tölle-*, ne 'ödemek' anlamındaki *töle-* ne de 'tüy dökmek' anlamındaki *tüle-* fiilleriyle semantik ilişkisi vardır. 'düz yer, düzlük' temel anlamına bağlı olarak gelişmiş 'uslu, mütevazi, ağırbaşlı vs.' anlamlarındaki *dölek* kelimesi bunlar dışındaki bir *töle-(<tüzle-)* kökünden türemiştir.

Kaynaklar | References

- Aksoyak, İ. H. (2005). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "dölek" redifli gazeli ve "dölek" kelimesi üzerine. *Millî Folklor*, 17 (65), 46-48.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2023). Kırgızca-Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Tosun, İ. (2024). Tuvaca-Türkçe Sözlük.
- Ata, A. (1997). Kısasü'l-Enbiyâ II Dizin. Türk Dil Kurumu Yayınları. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1998). Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2004). Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2007). Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük. Tablet.
- Caferoğlu, A. (2011). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Clarendon Press.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982, 1984, 1985). Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luyât at-Turk-Mahmûd al-Kâtğari). Part I-II-III. Harvard University.
- Doerfer, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Band II: Türkische Elemente im Neupersischen (alif bis tā). Franz Steiner Verlag GmbH.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). Old Turkic Word Formation I. Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. V. (2000). Eski Türkçenin Grameri. Akalın M. (çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. C. I (A-N). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülseren, C. (2000). Malatya İli Ağzları. (İnceleme- Metinler-Sözlük ve Dizinler). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günşen, A. (2019). Kırşehir ve Yöresi Ağzları. İnceleme-Metinler-Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar. Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- Özşahin, M. (2023). Başkurt Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı. Kesit Yayınları.

- Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, K. (1977-1998). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I-V. Franz Steiner Verlag GmbH.
- Sevortyan, E. V. (1974, 1978, 1980, 1989). Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. Obşetnyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovına Glasniye.
- Taymas, A. B. (1934). İbni-Mühennâ Lûgati. İstanbul Devlet Matbaası.
- Tezcan, S. (1974). Das Uigurische İnsadi-Sûtra. Akademie Verlag.
- Tietze, A. (2016). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. İkinci Cilt (C-E). TÜBA.
- Toparlı, R. (1992). İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtın. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural H. ve Karaatlı, R. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. ve Argunşah M. (2015). Mu'inü'l-Mürid. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü). 01.04.2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu. Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 12.05.2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. 12.04.2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu. Tarama Sözlüğü. 09.05.2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden edinilmiştir.
- Ünlü, S. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Eğitim Yayınevi.
- Wilkens, J. (2021). Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe. Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldırım, F. (2022). Adana ve Osmaniye İlleri Ağzları (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük-Dizinler) I-II. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb-H'arizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası-Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar

DS: Derleme Sözlüğü

DES: Drevnetyurkskiy Slovar

DUİS: Das Uigurische İnsadi-Sûtra

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

EUES: Eski Uygurcanın El Sözlüğü

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

GTS: Güncel Türkçe Sözlük

İM: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn.

İML: İbni-Mühennâ Lûgati.

KBS: Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü

KE: Kısasü'l-Enbiyâ

DLT: Divânu Lugâti't-Türk

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

MM: Mu'inü'l-Mürid

NF: Nehcü'l-Ferâdis

OTWF: Old Turkic Word Formation

TETTL: Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati

TİKT: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)

TMEN: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen

TS: Tarama Sözlüğü

TSD: VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı

VEWT: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen